

КРИТИЧНИЙ НАПРЯМОК В ЗАХІДНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ДУМЦІ

Данная статья посвящена анализу так называемого критического направления в социальной мысли Запада. Автор рассматривает вопросы теоретических источников и социальных предпосылок возникновения направления и его составляющих, а именно: «критической теории», «критической криминологии», «новой криминологии», «неомарксизма». В статье делается попытка определить сильные и слабые стороны критического направления, и показать влияние его концепций на дальнейшее развитие социальной теории.

Ключевые слова: критическое направление, „критическая теория”, „критическая криминология”, „новая криминология”, „неомарксизм”.

Критичний напрямок в соціальній теорії став яскравим прикладом міждисциплінарного підходу в соціальних науках, свого роду „стиранням меж” між теоретико-методологічними апаратами різних наукових дисциплін. Напрямок ввібрав до себе теоретичні та методологічні положення філософії, соціології, політекономії, психології, культурології та права. Водночас, запропонований представниками критичного напрямку структурний аналіз, став потужним інструментом досліджень в галузі права, зокрема криминології, історії, соціології. За його допомогою було проведено значну кількість досліджень таких різноманітних соціальних явищ як: злочинність, фемінізм, соціальна нерівність тощо.

Виникнення критичного напрямку в західній соціальній думці тісно пов'язане з вивченням гострих соціальних проблем 1960-х рр. та нездатністю пануючих теоретичних підходів ані пояснити, ані запропонувати шляхи вирішення поставлених суспільним розвитком проблем. Дослідники вказують на існування цілого кола соціальних і культурних факторів, які сприяли появі цього напрямку. Соціальні зміни спричинили, на думку ряду вчених, подвійну кризу: соціальної політики і соціальної думки. Саме це і дало поштовх пошуку нових наукових підходів на основі синтезу різноманітних теорій і концепцій.

Теоретичними джерелами напрямку стали ідеалістична німецька філософія, британські радикальні політичні вчення та свого роду поєднання обох вчень в американській суспільно-політичній думці [1, 234]. Назва „критичний напрямок” є узагальнюючою і вживається для позначення цілого ряду підходів до вивчення соціальних проблем. Хоч ці напрямки і мають певні спільні характеристики, вони є до певної міри відмінними, і відомі також під власними назвами: „критична теорія”, „критична криминологія”, „нова криминологія”, „радикальна криминологія” і „неомарксизм”. Крім того вчені, що працювали в межах цих напрямків, по різному розуміли своє завдання. Одні – концентрували свою увагу на філософських проблемах, інші – на політичній активності, треті – вважали за необхідне обмежитися поясненням соціальних проблем. В західній літературі не існує навіть єдиної думки щодо концепцій, які безпосередньо лягли в основу різних течій критичного напрямку. Відсутня також і єдина класифікація. На думку Д.Пірсона, в основі радикальної криминології, як і етнометодології, лежить символічний інтеракціонізм. Д.Пірсон вважає, що ці три концепції поєднані між собою скоріше за допомогою містики, і називає цей симбіоз „непридатною парадигмою” і „непридатною соціологією” [2, 65]. Інший дослідник, К.Пламмер, натомість вважає, що основним ідейним джерелом „нових теорій девіації” стала теорія таврування [2, 87]. Висувалися й інші, часто протилежні, версії щодо джерел критичного напрямку, а саме: функціоналізм

(К.Еріксон), теорія конфлікту (Р.Квінні), етнометодологія (Г.Гарфінкель) [2, 87]. Показовим є і той факт, що Г.Беккер, який багатьма вважається одним із засновників напрямку, себе таким не вважає [2, 87]. Британський вчений Ф.Гендерсон до певної міри намагається уникнути безрезультатної, на його думку, суперечки. Він підкреслює, що важливо тільки те, що в межах так званих нових теорій девіації спочатку сформувався інтеракціонізм, а згодом – критична криминологія [2, 65-66].

Незважаючи на згадані суперечки, всі дослідники однозначно вказують, що в основі ідей представників критичного напрямку, безумовно, лежало вчення Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Класична марксистська теорія зазнала істотних змін в роботах соціологів Франкфуртської школи. Ідеї К.Маркса розвивалися в кількох напрямках завдяки працям таких представників школи як: Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер та Герберт Маркузе. Захоплення влади в Німеччині нацистами змусило вчених не тільки залишити країну, але, поряд з нездатністю Радянського Союзу побудувати демократичне суспільство, висунути на передній план теорії Маркса культурні фактори. Науковцям вдалося показати як основи капіталістичного виробництва впливають на всі сфери життя суспільства. Представники пізньої франкфуртської школи та їх послідовники здебільшого сконцентрували свою увагу на детальній критиці культури розвинутого капіталістичного суспільства. Роботи вчених цієї школи стали одним із джерел критичного напрямку у вивченні соціальних проблем.

Не менший вплив на появу критичного напрямку справили британські вчені. 1960-і рр. для Великої Британії стали періодом втрати міжнародного впливу, високого рівня безробіття, зростаючої імміграції з Пакистану та африканських країн. Не слід відкидати і впливу так званої „студентської революції”. Заворушення в студентських містечках безумовно сприяли радикалізації не тільки студентів, але й викладачів. Ряд британських вчених вказувало на те, що згадані соціальні проблеми є тісно взаємопов'язаними. Вони вирішили провести серію зустрічей з метою оцінити здатність існуючих теоретичних підходів пояснити існуючі соціальні проблеми та запропонувати можливі шляхи їх вирішення. Ключовими особами цих потуг стали Д.Пірсон та А.Коен. Результатом зустрічей, так званої „Національної конференції з проблем девіації” (National Deviance Conference) став висновок про те, що існуючі підходи є неадекватними існуючій ситуації, і лише синтез інтеракціонізму та неомарксистської традиції дає можливість ефективно вивчати та вирішувати існуючі соціальні проблеми. На думку вчених, детальний аналіз проблем, пов'язаних зі злочинністю може бути найкращим прикладом застосування такого аналізу. Цікаво, що американські дослідники критичного напрямку наголошують на домінуванні саме марксистської складової, а британські – на тому, що остаточно інтеракціонізм та неомарксизм так і не були синтезовані, та розвивалися в межах напрямку паралельно [2, 78].

Квінтесенцією ідей британський вчених стала видана 1973 р. книга „Нова криминологія”. Її автори, Ян Тейлор (Ian Taylor), Міхаель Волтон (Michael Walton) та Джок Янг (Jock Young), поставили дві важливі наукові задачі. Перша – полягала в аналізі всього спектру існуючих соціологічних теорій злочинності. Друга – в розробці нової теорії злочинності, яка б могла задовольнити потреби в поясненні основних аспектів злочинності як соціальної проблеми. В роботі піддано детальній критиці ряд соціологічних теорій, в тому числі девіантної поведінки та таврування. В книзі також визначено ряд запитань, на які адекватна, на думку вчених, теорія злочинності повинна дати відповіді. Самої нової теорії в роботі викладено не було, але характер запитань чітко свідчив, що має місце саме марксистський аналіз. В роботі підкреслювалася необхідність повернути нову криминологію до марксистських першоджерел – „до політичної економії кримінальної дії та реакції, яку вона викликає” [2, 79]. Подальший творчий доробок вчених тільки підтверджує це. Основний висновок науковців полягав

в тому, що зі вступом Британії до нової, більш високої стадії капіталістичного розвитку рівень злочинності буде тільки зростати. Єдиним справжнім вирішенням проблеми злочинності, на думку авторів, є перетворення Великої Британії на соціалістичне суспільство [1, 236]. Вчені вказували, що зменшення соціальної нерівності в суспільстві призведе до рішучого зниження рівня злочинності. Крім того, автори, слідом за К.Марксом, підкреслювали, що єдиним доказом життєздатності будь-якої теорії є її здатність сприяти суспільним змінам.

Становлення критичного напрямку у Сполучених Штатах відбувалося з 1960-х рр. на фоні бурхливих соціальних змін. Найбільш показовими проявами декади стали вбивства політичних та суспільних діячів, бурхливі антивоєнні виступи, рух за права людини, бунти, відродження феміністського руху тощо. Вияви соціальних проблем мали своє продовження і в 1970-х рр., періоді, який позначився уотергейтським скандалом, економічною рецесією та паливною кризою. Як і в Великій Британії, в США зародження напрямку було здебільшого пов'язано з аналізом злочинності як соціальної проблеми.

Американська версія критичного напрямку базувалася на положенні К.Маркса про те, що історичні події в будь-якому суспільстві відбуваються в певних соціальних, економічних та політичних умовах та є між собою взаємопов'язаними. Класовий конфлікт розглядався як причина багатьох проблем, що виникають в різноманітних інституційних умовах. Водночас, вчені, що розвивали неомарксистський напрямок в США, піддавали гострій критиці напрямки девіантної поведінки і таврування за їх обмежені можливості у поясненні соціальних проблем. Вони вважали, що ширше та систематичне пояснення соціальних проблем може гарантувати підхід, який базується на розумінні соціальних проблем як неминучого результату конфлікту між класом власників і робітничим класом [1, 237].

Утвердження напрямку в США пов'язане з відходом деяких вчених від позицій конфлікту цінностей до більш очевидного слідування марксистським концепціям. Вже протягом 1960-х рр. Ричард Квінні (Richard Quinney) і Вілліам Чембліс (William J. Chambliss) стали відомі як прихильники підходу до соціальних проблем з точки зору конфлікту цінностей. Протягом 1970-х рр. обоє вчених розвили цей підхід до сучасної критичної форми. Наприклад, Квінні в своїй роботі „Соціальна реальність злочинності” аналізує різноманітні групи впливу з точки зору наявності у них влади для визначення певних дій як кримінальних злочинів. В більш пізніх роботах „Клас, держава і злочинність” та „Критика правового порядку” автор вказував, що всі злочини є наслідком капіталістичного суспільства. В роботі „Злочинність та розвиток капіталізму” автор зазначає, що відносини економічної та політичної нерівності в капіталістичному суспільстві призводять до конфлікту між власниками та робітничим класом. Одним з наслідків такого конфлікту і є злочинність. „Відповідь обох класів на таку ситуацію полягає в продукуванні злочинності. Клас капіталістів скоює злочини, пов'язані з домінуванням, урядуванням і контролем, що породжує такі соціальні рани як корупцію, сексизм, расизм та економічну експлуатацію. Робітничий клас скоює злочини, пов'язані з виживанням та опором [3, 240]”.

В 1964 р. Чембліс опублікував статтю „Соціологічний аналіз закону про бродяжництво”. В цій статті автор показав як різні групи інтересу визначають бродяжництво як злочин, переслідуючи при цьому захист власних інтересів. За великим рахунком ця праця стала узагальненням підходу до соціальних проблем з точки зору конфлікту цінностей. 1975 р. Чембліс видав працю „На шляху до політичної економії злочинності” („Toward a Political Economy of Crime”), в якій продемонстрував базові положення критичного напрямку на прикладі проблеми корупції. В роботі, на основі порівняльного аналізу злочинності в Нігерії і США, висловлюється думка про те, що в

таких різних суспільствах правопорушення мають багато спільного. Цим, свого роду об'єднуючим, фактором виступає політична та економічна структура обох країн – капіталізм. Автор підкреслює, що в основі запропонованої ним парадигми лежить відхід від розуміння причин злочинності в „...”нормативній системі”, „культури” або соціально-психологічному досвіді індивідів” та переорієнтація на „...соціальні відносини, породжені політичною та економічною структурою” [4, 258]”.

Інші представники напрямку розвивали його здебільшого шляхом використання для практичного аналізу найрізноманітніших соціальних проблем. Так Раймонда Міхаловський та Едварда Болендер піддають порівняльному аналізу „якісний та кількісний” характер покарань, передбачених в американському законодавстві, за „звичайні” та корпоративні злочини. Вчені роблять висновок про те, що покарання за корпоративні злочини, які скоюються представниками правлячого класу, є значно м'якшими, ніж ті, які передбачені за злочини „звичайні”, основна вага яких припадає на представників пролетаріату [5, 262].

Евеліна Рід, в роботі „Жінки: каста, клас або пригноблена стать?” спробувала застосувати положення критичного підходу до проблеми соціального статусу жінки в суспільстві [6]. Слід зазначити, що ця праця стала одним з наріжних каменів „марксистського фемінізму” – однієї з течій в сучасному науковому фемінізмі.

Ерл Рабінгтон та Мартін Вайнберг в роботі „Вивчення соціальних проблем. Сім перспектив” узагальнили основні положення критичного напрямку за наступним характеристиками.

Основним науковим припущенням даного напрямку є те, що соціальна система повинна аналізуватися в цілому, а не окремими складовими частинами. Соціальні проблеми є взаємопов'язаними з великою кількістю подій, процесів та явищ, що мають місце в соціальних інститутах.

Визначення. Соціальна проблема, зокрема злочин – це ситуація, яка виникає як результат експлуатації робітничого класу.

Причини. Форма соціальної організації, що притаманна капіталістичному суспільству, спричинює широке коло специфічних соціальних проблем. Стосовно проблеми злочинності, то остання виникає та підтримується через систему класового домінування. Наприклад, капіталісти підтримують бідність та створюють правила (кримінальне законодавство) у своїх власних інтересах.

Умови. Важливими умовами соціальних проблем є рівень класового гноблення та конфлікту між класами, а також свідомості робітничого класу і етап циклу капіталістичного виробництва. У випадках, коли рівень класового гноблення і конфлікту є не надто очевидним або гострим, коли значна частина робітничого класу є несвідомою щодо своїх інтересів, та коли це співпадає з початком чергового циклу капіталістичного виробництва, стурбованість суспільства щодо соціальних проблем є значно меншою ніж їх реальний стан.

Наслідки. Оскільки капіталістичне суспільство проходить циклічні періоди розвитку, кількість соціальних проблем залежить від етапу розвитку капіталізму. Виходячи з цього, представники критичного напрямку вважають, що, наприклад, рівень злочинності буде зростати разом з розвитком капіталістичного суспільства.

Рішення. Тільки політична активність може допомогти вирішити проблеми, породжені розвитком капіталістичного суспільства. Шляхом реформ або революційним шляхом, робітничий клас повинен організовано боротися за безкласове суспільство, таким чином зменшуючи гостроту соціальних проблем, які є характерною ознакою суспільства соціальної нерівності.

Застосування. Положення критичного напрямку переважно використовуються для аналізу великомасштабних соціальних проблем, в основі яких лежать відносини нерівності [1, 238].

Критики критичного напрямку закидають, що це скоріше політична ідеологія, оскільки, на відміну від звичайних наукових теорій, вона не містить вказівки на умови, за яких її положення не будуть вірними. Якщо зупинитися на критиці більш детально, то можна виділити кілька найбільш сумнівних положень напрямку. По-перше, найгострішій критиці піддається положення про те, що злочинності можна повністю позбутися за певних соціальних умов. Зрозуміло, що під такими умовами представники напрямку мали на увазі побудову соціалістичного суспільства. Однак практика показує, що і в соціалістичних країнах цього не вдалося досягти. По-друге, критиці піддається положення про „фальшиву свідомість”. Тобто, на думку прихильників критичного напрямку, злочин є хоч і хибним, але свідомим і раціональним протестом особи проти капіталістичних відносин. Подібний редуccionізм залишає без уваги інші мотиви, які лежать в основі цілого ряду протиправних дій, наприклад сексуальних злочинів. По-третє, піддавалися критиці не тільки наукові положення представників критичного напрямку, але й їх морально-етичні погляди. Для багатьох критиків напрямку видавалося абсурдним вбачати порятунок від злочинності в соціалізмі в той час, коли радянські танки „наводили лад” в Празі та Будапешті. По-четверте, потужна критика нової кримінології лунала і з боку „справжніх” марксистів, які звинувачували його в ревізйонізмі.

Слід зазначити, що критичний напрямок залишається одним з найбільш поширених в сучасній соціальній науці. Це очевидно пов'язано з тим, що цей напрямок пропонує розуміння виникнення, розвитку та вирішення соціальних проблем в широкому історичному контексті. Деякі ідеї представників критичного напрямку суттєво доповнили концепції сучасної кримінології, запропонувавши потужний інструмент структурного аналізу. Особливо помітно це на прикладі сучасного трактування ідей інтеракціонізму в кримінології.

1. Rubington Earl, Weinberg Martin S. The Study of Social Problems. Seven Perspectives. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1995. – 363 p.
2. Heindensohn Frances. Crime and Society. – London: The Macmillan Press Ltd., 1993. – 214 p.
3. Quinney R. Crime and the Development of Capitalism// Rubington Earl, Weinberg Martin S. The Study of Social Problems. Seven Perspectives. – P. 240-246.
4. Chambliss William J. Toward a Political Economy of Crime// Rubington Earl, Weinberg Martin S. The Study of Social Problems. Seven Perspectives. – P. 248-259.
5. Michalowski Raymond J., Bohlander Edward W. Repression and Criminal Justice in Capitalist America// Rubington Earl, Weinberg Martin S. The Study of Social Problems. Seven Perspectives. – P. 259-268.
6. Reed Evelyn. Women: Caste, Class, or Oppressed Sex// Rubington Earl, Weinberg Martin S. The Study of Social Problems. Seven Perspectives. – P. 268-278.

SUMMARY

R. Zhylenko. Critical trend in the west social thought.

The article is devoted to origin and development of critical perspective in social sciences. The author analysed theoretical and social sources of the perspective and its paradigm. The main directions of the critical analyses, as “critical theory”, “critical criminology”, “new criminology”, and “neo-marxim” are described. An attempt to define the strength and weaknesses of critical analyses was made.